

תיאטרון, זיכרון היסטורי וזהות לאומית: הצגת 'האנוסים', התקבלותה בארץ-ישראל והייחס לרייך השלישי¹

בשלהי חודש דצמבר 1938 עלתה על בימת תיאטרון 'הבימה' הצגה חדשה, 'האנוסים', שתורגמה מגרמנית. למחברה, מקס צוויג, יהודי מרכז אירופי שזה מקרוב עלה לארץ-ישראל, זה היה המפגש הראשון עם הקהל המקומי. הוא קצר הצלחה כבירה: הביקורות גמרו את ההלל על המחזה, על דרך הבימוי ועל הופעתם של השחקנים, וההצגה נרשמה כאחד משוברי הקופות הגדולים של התיאטרון: 51 הצגות הועלו בעונה הראשונה וצפו בהן יותר מ-35 אלף איש; עד קום המדינה הועלתה ההצגה עוד 30 פעמים.² אולם, לא רק חסד המשחק הדרמטי בשפה העברית הוליד את השבחים הרבים ואת העניין יוצא הדופן. מקור ההערכה היה נעוץ בראש ובראשונה בתוכן המחזה, שתאם להפליא את תחושותיהם של היהודים בזמנים ההם, ובמיוחד את התובנות שגיבשו אנשי היישוב בייחס למצבם העדכני של אחיהם היושבים באירופה ובייחס לגורל הצפוי להם. 'האנוסים' היה לדידם סיפור היסטורי, המציע פרשנות והסבר לאירועים בני הזמן.

ההשוואות בין גירוש ספרד ופורטוגל לבין ההתרחשויות ברייך השלישי לא היו עניין חדש. גם ההתייחסות לגירוש מחצי האי האיברי כציר מרכזי, כבסיס המכונן של ההיסטוריה היהודית החדשה, היו מוכרות מאז תקופת ההשכלה. החידוש היה בשילוב בין השניים, בתפישה כאילו ההיסטוריוגרפיה היהודית המודרנית כותבת את עצמה מחדש ברייך השלישי. מטרתו של מאמר זה להאיר את ההצגה 'האנוסים' ואת אופן התקבלותה ביישוב על רקע התפישות המקובלות באותה עת ובתוך ההקשר ההיסטורי בן הזמן. שרטוט מסוג זה יבהיר לא רק את הנסיבות להצלחת ההצגה, אלא גם את תפישת העולם הרווחת באשר לגורל היהודי, תפישה שכידוע הייתה לרוועץ בכל הנוגע לעירנות שהתחייבה כדי להציל את הקיבוצים היהודיים הגדולים שישבו באירופה. אמנם, היו מי שראו בגירוש ספרד אירוע חריג במסכת הפרעות שעברה על היהודים כבר בעת התרחשותו, אם כי לרוב גובשה הבנה זו רק במבט

1. תודתי נתונה לידידי ועמיתי, ד"ר רענן ריין, על שקרא את הטקסט בקפידה, העיר והאיר באשר לגירוש ספרד והוויכוחים ההיסטוריים על מהותו ומשמעותו.
2. הנתונים מסתמכים על 'הבימה', אגודה הדדית בע"מ, רפרטואר חדש וישן בעונת 38/9, וכן 'תיאטרון הבימה, הכנסות והוצאות להצגות בעונת ת"ש', ארכיון ציוני מרכזי (להלן: 'אצ"מ'), S83/1813; משה קוחנסקי, *התיאטרון העברי*, ירושלים 1974, נספח ב' (אין מספרי עמודים).

לאחור ובמטרה – גלויה או נסתרת – לסייע בגיבוש הזהות הלאומית. לעומת זאת, אירועי השעה ברייך השלישי נתפשו מייד כייחודיים בחריפותם, אך דומה שהמוח האנושי לא יכול היה לדמיין את הזוועות שעתידות היו להתרגש על היהודים, בהעדר נקודת אחיזה באירועי העבר. להשוואה עם ההיסטוריה היהודית כחצי האי האיברי היה אפוא אפקט מערפל על חושיהם של היהודים, גם אם שמרו על דריכות מתמדת המאפיינת מיעוטים נרדפים.

אירוע היסטורי מכונן

מקס צוויג (1892–1992) כתב את המחזה 'האנוסים' באמצע שנות השלושים במחוז הולדתו, עיר התעשייה פרוסניץ (Prossnitz), המוכרת היום כפרוסטיוב (Prostejov) שבצ'כיה. היה זה אחרי שהחליט לעזוב את ברלין, העיר אליה היגר בשנת 1920 במגמה לפעול במרכז התיאטרוני החשוב של גרמניה ושל אירופה כולה.³ אי הנחת מן השינויים המתחוללים בכירה הגרמנית הוליכו אותו בשנת 1934 חזרה הביתה, שם חיבר שניים ממחזותיו הטעונים ביותר. הראשון היה 'המולך' (Der Moloch) שעלילתו שוטחת את סיפורה של משפחה בורגנית מברלין. אלמנתו של פרופסור, שאיבדה כבר שני בנים במלחמת העולם הראשונה, רואה לנגד עיניה את הקרע המתהווה בין שני בניה הנותרים: האחד הוא מרצה פציפיסט, והשני סטודנט המצטרף לשורות הס"א. המאבק בין שניהם מתחדד ובשיא המחזה ברור שהאח האחד יקריב את חייו של האח האחר על מזבח אמונתו הפוליטית. בסיכומו של דבר, מסביר המחזאי לצופים, אָמם של השניים מסרה את כל בניה למולך, הלא הוא השלטון, ותהא תפישת עולמו אשר תהיה. צוויג תיאר במחזה לא רק את העוול האוניברסלי של הרג הבנים למען מימוש גחמות פוליטיות ולאומיות לוחמניות, אלא גם את ההתרחשות הספציפית בגרמניה הנאצית, גרמניה שהנהגתה קורעת את אזרחיה בין תפישות עולם מנוגדות ובין נאמנויות שונות שאינן יכולות לדור בכפיפה אחת.

מכאן הייתה הפנייה אל הסיפור ההיסטורי של אנוסי ספרד טבעית למדי. הפרשה ההיסטורית שתיאר הייתה דומה באורח מפתיע לבדין שרקם בעלילה הקודמת: שאלות של נאמנות, של נכונות להקריב קורבנות על מזבח האמונה, של יושר פנימי שנדרש לבוא לידי ביטוי ברגעים מכריעים, כל אלה היו משותפים לשני המחזות. ההבדל המהותי ביניהם היה באופן שבו היו עשויים להתקבל על ידי הקהל. המחזה הראשון, 'המולך', היה סיפורה של רעה חולה המתהווה כעת חיה ואשר הריון בה כלל שימוש בעובדות מן העבר הקרוב וההווה; המחזה השני, 'האנוסים', סיפר על השתלשלות קטסטרופלית שאירעה לפני מאות שנים, ובעלילה שולבו דמויות היסטוריות ודמויות בדויות. אלא שאם במחזה הראשון הופנתה לצופים קריאה לשים קץ לזוועות של זמנם, הרי שאת המחזה השני, ההיסטורי, יכלו הצופים לפרש גם

3. על קורות חייו של צוויג, דודו של סטפן צוויג, ראו את האוטוביוגרפיה שחיבר: Max Zweig, *Lebenserinnerungen*, Bleicher Verlag, Gerlingen 1987

כהשוואה למציאות ימיהם. בשל נסיבות הזמן לא היה ספק שכוונתו של צוויג היא להתריע מפני חזרתו של פרק איום מן ההיסטוריה היהודית על עצמו. עם זאת, בטקסט לא נשזרה קריאה לעשייה של ממש למען יהודי אירופה; לכל היותר הייתה בו הצעה ליהודי אירופה לעמוד על שלהם, גם במחיר ויתור על הכבוד והיוקרה שהיו מגנת חלקם בארצות מולדתם בעשרות השנים האחרונות. טיפולו של צוויג בפרשת האנוסים, גם אם לא הפך אותה בגלוי למניפסט אקטיביסטי אקטואלי, היה עניין מוכר בקרב יהדות גרמניה. למעשה, הוא חזר אל מה שנתפש בזיכרון ההיסטורי הקיבוצי בן הזמן – לפחות הזיכרון של יהדות אשכנז – כטראומה החמורה ביותר בחיי היהודים מאז שארץ-ישראל פסקה מלהיות המרכז הדמוגרפי של העם היהודי. לכן, כאשר יהודי גרמניה חשו על בשרם את החקיקה המפלה אותם לרעה, כאשר היחס החברתי האוהד שזכו לו עד לשנות השלושים התחלף בשנאה תהומית ובטפילת אשמות שווא, הובנו דבריו של צוויג כתזכורת לסיום הטראגי של התרחשות דומה שאירעה לפני כ-450 שנה.⁴

דיון מסוג זה בגורלם של האנוסים והקביעות הזהירות מאוד ביחס לתגובתם בעת שהחבל הקתולי התהדק על צווארם, לא היה מקרי. צוויג נמנה עם השכבה היהודית הבורגנית שרכשה לעצמה מקום של כבוד באירופה בכלל ובתרבות הגרמנית בפרט. מקומם המרכזי של היהודים בחיי התרבות הגרמניים שיקפו במידה רבה את ההצלחה הכללית של הקיבוץ היהודי בארצות הדוברות גרמנית: על אף חלקם הייחסי הקטן באוכלוסייה הכללית, היהודים תפסו עמדות מפתח בחיים האינטלקטואליים – כיוצרים וכחוקרים – ובמקצועות הרפואה והפיננסים לגוניהם.⁵ ככבוצת מיעוט מצליחה, הם היו אלה שטיפחו במשך שנים יחס של התמרמרות כלפי ספרד, אשר גרעה את קיומה המשגשג של הקהילה היהודית המגובשת והחשובה שישבה בחצי האי האיברי.⁶ דפוסי המחשבה שפיתחו המשכילים ביחס לגירוש הפכו אותו לא רק לאירוע טראומטי, אלא גם לנקודת מפנה שממנה ואילך אפשר ורצוי היה לכוונן מסגרת לאומית חדשה ליהודים. פרשת הגירוש החלה להעסיק את הקהילות היהודיות באירופה – במיוחד את אלה שישבו באזור הדובר גרמנית – רק בימי ההשכלה. לדידם, ניתוח הסוגיה שימש מגוף למחקר

4. בהקשר זה מעניינת במיוחד גישתו של מוריס הלבוקס, הרואה את זיכרונו של היחיד כמורכב מאירועים אישיים ומאיסוף מתמיד של מידע על עניינים לאומיים ולאומיים-היסטוריים, המגבשים את זהותו הלאומית ומעצבים את זיכרונו הקיבוצי. ראו: Maurice Halbwachs, *On Collective Memory*, Chicago 1992, especially pp. 46-53

5. ראו פודריק גרינפלד, *נביאים בלי כבוד, תל-אביב 1982* במיוחד עמ' 36-37, וכן: Peter Gay, *Freud Jews and Other Germans: Masters and Victims in the Modernist Culture*, New York 1978.

6. ראוי לשים לב, כי הגירוש של שנת 1492 קיבל משמעות עמוקה יותר בקרב יהדות אשכנז מכפי שקיבל אצל יהדות ספרד. יוצאי ספרד דווקא זכרו בערגה את חייהם הטובים במולדתם, ואילו מי שאבותיהם לא חוו את החיים בספרד ואת הגלות ממנה הם שטיפחו את הכעס על הכתר הספרדי. ראו את טיעונו של רענן ריין, *בצל השואה והאינקוויזיציה: יחסי ישראל עם ספרד של פדנאן, תל-אביב תשנ"ה, עמ' 86-89*. שנת הגירוש גם אינה משמשת את כל ההיסטוריונים בבואם לערוך תיקוף של תולדות עם ישראל בימי הביניים. ראו למשל את התיקוף המקיף את השנים 632-1670, שערך הלל בן ששון, *רצף ותמורה, תל-אביב 1984*, עמ' 359-378.

היסטורי ולכינון היסטוריה לאומית חדשה, עניין שנתפש כמרכזי ביותר בהווה המשכילית. כעבור שנים, בין שתי מלחמות העולם, ראו עצמם יהודי גרמניה כממשיכי דרכם של שני הגורמים: כצאצאי המשכילים סברו שהם ממשיכים להבין את מצבם הפוליטי; וכמי שמעמדם בחברה הכללית היה דומה לזה של יהודי ספרד במאה ה-15 הם האמינו שהצליחו לנתב את פועלם לאפיקים חיוביים – שהפכו אותם ליקיריהם הבלתי פגיעים של השלטונות – עניין שיהדות ספרד כשלה בו.

על אף העובדה שדיון ממשי בגירוש ובמהותו התפתח רק במאה ה-18, עצם התרחשותו היא שקרעה צוהר לכתיבה היסטורית יהודית עצמאית, גם אם זו לא התקבלה מייד כז'אנר ספורתי לגיטימי. הגירוש אירע אחרי תקופה ממושכת שבה נחקקו חוקים להצרת צעדיהם של היהודים מסיבות כלכליות, דתיות ואתניות.⁷ על כן אפשר היה לראות בו – כפי שאכן התפרש בתחילה – צעד המשך למדיניות המגבילה שנקטו מלכי ספרד כלפי המיעוט היהודי ולא החרפה קיצונית מאוד של המצב. יתר על כן, מספר המגורשים לוט בערפל: יש הטוענים כי הגירוש הקיף רק כמה עשרות אלפי יהודים, והמפריזים בהערכה סבורים שהמדובר בכ-130 אלף בתי אב, שהם כ-800 אלף נפש; אך דומה שמסקנות המחקר המודרני, כי עם המגורשים נימנו בין 70 אלף ל-200 אלף נפש הן הסבירות יותר והן שמעידות על ההיקף המוגבל של האירוע.⁸ זאת ועוד, היהודים המגורשים עצמם תהו באשר למשמעות הגירוש; האם נענשו על-ידי האל או שמא זו דרכו להובילם מסיר הבשר של הגלות אל הארץ המובטחת? כלומר, מלכתחילה הגירוש לא נתפש כאירוע קטסטרופלי, אלא לכל היותר כאות אזהרה ואולי אפילו כצעד לקראת הגאולה.⁹ אולם בחלוף השנים ועל רקע אירועים היסטוריים מהותיים אחרים, ובהם מלחמות הרת בין קתולים לפרוטסטנטים, ניתנה לגירוש הילה חדשה שהאדירה את משמעותו והפכה אותו לאירוע חריג שאין למנותו בנשימה אחת עם הגבלות אחרות.¹⁰ אבל כאמור, בעקבות הגירוש החלו להתחבר הניצנים הראשונים של מה שאפשר לכנות היסטוריוגרפיה יהודית, שאינה מתמקדת באירוע זה או אחר אלא בהשתלשלות האירועים שאחד מציריה המרכזיים הוא האסונות הפוקדים את היהודים מאז חורבן בית שני. עם זאת, בשלבים הראשונים הכותבים חשו שלא בנוח עם אופי עבודתם וטיבה, מאחר שלא הגיעו לשיאים המוכרים של הכתיבה הספרותית היהודית בת

7. ראו למשל Henry Kamen, 'The Expulsion: Purpose and Consequence', Elie Kedourie (ed.), *Spain and the Jews: The Sephardi Experience 1492 and After*, London 1992, pp. 74-

91

8. ראו שם, עמ' 91; וכן דיון מפורט אצל חיים בינארט, *גידוש ספרד*, ירושלים תשנ"ה, עמ' 269-275; ראו גם את דבריהם של מוריס קריגל ורון ברקאי בדין זמנים, גירוש יהודי ספרד, *זמנים*, 41 (אביב 1992), עמ' 6.

9. על תיאור תלאות המגורשים והניסיונות למצוא לגירוש פנים חיוביות, ראו: חיים בינארט, *גידוש ספרד*, ירושלים תשנ"ה, עמ' 487-492.

10. על מערך הטיעונים התועמלני הכולל נגד היהודים ברחבי אירופה, ראו: מוריס קריגל, 'האנטישמיות "המורדנית" של האינקוויזיציה', *זמנים*, 41 (אביב 1992) עמ' 23-33. על פיתוח הגישה המאדירה את הגירוש על רקע אירועים היסטוריים אחרים, ראו Eduard Peters, 'Jewish History and Gentile Memory: The Expulsion of 1492', *Jewish History*, 9, 1 (Spring 1995), pp. 9-33

הזמן. במקרים רבים התנצלו ההיסטוריונים על עצם העיסוק בדברי הימים וניסו להציגו בדרך אטרקטיבית – אך לא לגמרי אמינה – בשערי הספרים.¹⁰ ספרי ההיסטוריה שנכתבו במאה ה-16 נגאלו ונחשפו לציבורים רחבים רק כמאתיים שנים ויותר לאחר חיבורם וכ-300 שנה לאחר הגירוש מספרד. נראה שרק הפרספקטיבה שהעצימה את מהותו של הגירוש תוך פסיחה על עניין ההמשכיות שבו ומספר המגורשים המוגבל, הם שאיפשרו לפנות לנושא מחדש כאירוע היסטורי מכוון בתולדות העם היהודי. הסנונית הראשונה שבישרה את השינוי בייחס כלפי ההיסטוריה היהודית המודרנית הייתה הדפסתו מחדש של הספר *מאור עיניים*, קובץ מסות של עזריה מן האדומים (Bonaito dei Rossi, 1511–1578). הספר, שתאר את המפגש בין המסורת היהודית לבין תרבות הרנסנס האיטלקי דרך עיניו של רופא ומלומד, כלל מחקר מהפכני על המקרא ומחקרים בתולדות ישראל, שנשענו על מקורות יוונים, לטיניים ואיטלקיים. כשראה אור במקור, הספר זיעזע רבים מרבני איטליה בשל ביקורתו כלפי מוסכמות יהודיות ובהן פרשנות אגדות התלמוד וספירת השנים המקובלת מאז בריאת העולם. על כן ההתעניינות של המשכילים בספר בשנת 1794 הייתה מפתיעה למדי, ולימים אף השתלבה בקלות במהפכה אינטלקטואלית אחרת שהתחוללה בגרמניה – לידתה של ההיסטוריוגרפיה הביקורתית המודרנית. במישור היהודי היו למהפכה זו עקבות בשני כיוונים: עיסוק ספרותי ומחקר היסטורי. בשני התחומים ניכר היה שהחיבורים נועדו לאפשר דיון בזהות לאומית ובגורל ההיסטורי היהודי, תוך נקיטת עמדה של הכותב או לפחות הכוונה רעיונית מוצנעת המופנית אל קוראיו.¹¹

בכתיבת הספרות היפה ניתן מקום מיוחד לרומנים היסטוריים, שחלקם תיארו בפירוש את גירוש ספרד. המוכרים יותר מבין הספרים היו *בית אגילד* שחיבר היהודי הגרמני מאיר מרקוס להמן (1872, עברית: פטרבורג תרנ"ה); *עמק הארזים* מאת היהודיה האנגליה, בת למשפחת אנוסים, גרייס אגילר (1850, עברית: וארשה תרל"ו); *תדחי ישראל או האנוסים בספרד* שחיבר היהודי הגרמני לודוויג פיליפזון (1874, עברית: וארשה תרל"ה).¹² בהקשר זה מעניין לשוב ולשים לב, שחלק נכבד מן העיסוק בגורלה של יהדות ספרד התרכז בקיבוץ היהודי האינלקטואלי בארצות הדוברות גרמנית; היהודים הגרמנים, שהצליחו להשתלב בשכבות היותר מכובדות במולדתם וחוו מלחמות דת ותרבות שלא התמקדו בחריגים היהודיים והמוסלמים, או בפרשת הגירוש אירוע מרכזי והסיקו שהם עצמם אמורים להפיק את לקחי. בניגוד לאחיהם, שניתבו את המעמד המכובד שאליו הגיעו בחצי האי האיברי לאפיקים אשר

10. יוסף חיים ירושלמי, *זכור: היסטוריה וזיכרון יהודי*, עם עובד, תל-אביב 1988, עמ' 86–90.
 11. לעניין זה ראו את הניתוח ההיסטורי והספרותי: שמואל ורסס, 'גירוש ספרד באספקלריה של ספרות ההשכלה', *פעמים* 57 (סתיו תשנ"ד), עמ' 48–81. לניתוח מקומו של הנושא הספרדי בספרות היפה, ראו: בן-עמי פיינגולד, 'על ספרד בספרות העברית החדשה', ראובן צור וטובה רחן (עורכים), *ספר ישראל לזין: קובץ מחקרים בספרות העברית לדורותיה*, מכון כץ, אוניברסיטת תל-אביב 1995, עמ' 205–226.

12. באשר למקומם של הספרים היהודים הגרמניים בכתיבת רומנים היסטוריים, ראו: ניצה בן-ארי, *רומן עם העבר: הרומן ההיסטורי היהודי-הגרמני מן המאה ה-19 ויצירתה של ספרות לאומית*, דביר ומכון ליאו בק, תל-אביב 1997. דיון מקיף ברומן של פיליפסון ובהשלכותיו, ראו עמ' 187–246.

בסופו של דבר המיטו עליהם אסון, הם ציפו מעצמם להשכיל ולרצות את השלטונות בדרך שתקדם את האינטרסים של שני הצדדים.¹³ דיוניהם בגירוש ספרד היו אפוא כעין שינון מנטרה נגד האסון העלול להתרגש על קבוצות יהודיות מצליחות כאשר הן. אך כידוע, לימים יהיו אלה יהודי גרמניה שיעמדו בעין הסערה, עם עלייתם של הנאצים לשלטון. לקראת סוף המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20 שב נושא הגירוש והעסיק את היוצרים העבריים: בשנת 1893 פרסם בן אביגדור את ספרו *לפני ארכע-מאות שנה על גירוש ספרד*, וכעבור יובל שנים, ב-1918 פורסמו *שני קונטרסים – סיפור מחיי היהודים בספרד לפני הגרשם משם* מתוך עזבונו של בוקי בן יגלי (י"ל קצנלסון).

בשדה הכתיבה ההיסטורית הפנייה לספרד שימשה בסיס לדין בענייניהם העדכניים של היהודים לא פחות מאשר בעברם. המשכילים ראו לנגד עיניהם צורך לכונן לעצמם היסטוריוגרפיה לאומית וגיבורים לאומיים שאינם קשורים עוד ישירות לימי המקרא, והגירוש מחצי האי האיברי היה לדידם מפתח נוח לאותו כינון היסטוריוגרפי. כך, למשל, הביוגרפיה הראשונה שהופיעה במדור 'תולדות גדולי ישראל' של כתב העת *המאסף* – לענייני שירה, פרשנות המקרא וענייני מוסר – בשנת 1784, הייתה של דון יצחק אברבנאל. הזכות נפלה בחלקו לא בשל תפישת עולמו המיוחדת, אלא משום שקורותיו – קרי קשריו עם העולם הנוצרי ובתי המלוכה של ספרד ופורטוגל – הפכו אותו לדגם ראוי לחיקוי בעיני המשכילים.¹⁴ בהמשך הדרך התנתקה הכתיבה ההיסטורית היהודית מן התכנים המסורתיים באורח כמעט מוחלט, ונטתה יותר ויותר לעיסוק בעניינים חילוניים. בשלב זה הפך מעמדם של היהודים באירופה ותרומתם ליבשת להיות מרכזי בדין ההיסטוריוגרפי, בעוד שענייני ההיסטוריה היהודית העתיקה נדחו לשוליים וטופלו בעיקר בהקשרים מודרניים.

תופעה בולטת בעיסוק בגירוש ספרד הייתה הניסיונות החוזרים ונשנים למצוא לאירוע הנמקות רציונליות. ראשון הכותבים בסגנון זה היה שלום הכהן, שפרסם בשנת 1811 חיבור על גירוש ספרד בהסתמכו על פרקים של החוקר הבריטי ג'ס סמלר (J.S. Semler) על קורות העולם. גם בכתיבה המאוחרת יותר והידועה יותר של ההיסטוריונים היהודיים בני המאה ה-19 וראשית המאה ה-20, ניכרת אותה גישה רציונליסטית. צבי הירש גרץ (1817–1891), שכתב את חיבורו המונומנטלי *דברי ימי ישראל באמצע המאה ה-19*, אחרי מהפכות 1848 ובשנים שבהן חוו יהודי מרכז אירופה תהליכי אמנסיפציה וטמיעה בחברות שסביבם, הדגיש בהסברו לגירוש ספרד לא רק את הרעה שניחתה על ראשיהם של היהודים, אלא גם את ההידרדרות שחוותה ספרד: 'במלה אחת, על-ידי גרוש-היהודים צעדה ספרד לקראת הפראות, והכסף, אשר הכניסו לארץ-המולדת האחוזות באמריקה, הועיל רק להגדיל את עצלותם,

13. גם יהודי הולנד פיתחו תחושת דמיון והזדהות עם חוויותיהם של יהודי ספרד, וההצלחה הפיננסית שלהם שעוררה את הרעיון מזכירה במידה רבה גם את מצבם של יהודי גרמניה. השוו Jonathan Israel, 'The Sephardim in the Netherlands'. Elie Kedourie (ed.), *Spain and the Jews: The Sephardi Experience 1492 and After*, London 1992, pp. 189-212.

14. על כינון 'פנתאון הגיבורים' ראו: שמואל פינר, *השכלה והיסטוריה: תולדותיה של הכרת עבר יהודית מודרנית*, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשנ"ה, בעיקר עמ' 78-85.

סכולותם ועבודתם של ההמונים. הכנסיה החרימה את רכוש היהודים, אך בהעדרם של 'בעלי הון' סוחרים, עובדי-אדמה, רופאים וחכמים שקע העם הספרדי בבערות.¹⁵ למעשה, גרס גרץ, הצלחתם הגדולה של היהודים בספרד עוררה קנאה וחמדנות, ואלה היו הגורמים המאייצים לגירושם. גם כשמונים שנים לאחר פרסום החיבור הזה נותרה אותה תפישה על כנה, והיא באה לידי ביטוי ברור בחיבור ההיסטורי הגדול של שמעון דובנוב (1860-1941) *זכרי ימי עם עולם*. דובנוב, כמו גרץ, ראה בהצלחה היהודית סיבה מרכזית להתעוררות השנאה כלפיהם ולצידה הדגיש את רצונו של הכתר הספרדי ביצירת אחדות מלאה בעם.

'אמנם הצליחה ספרד להגיע בדרך זו [באמצעות הגירוש] לידי אחדות בארץ, אבל הפסידה הרבה במקצוע הכלכלה והתרבות בכלל, על ידי גירוש היהודים ניטל ממנה המעמד הבינוני, שעשה גדולות לפיתוח הארץ', טען דובנוב והוסיף הבהרה למצב הציני שנוצר בעקבות הגירוש: 'רק באנוסים שנשארו בארץ היה רוח הזריות היהודית, והם הרי שפיתחו במאה הסמוכה את המסחר הגדול עם המושבות הספרדיות באמריקה, שנתגלתה בינתיים על ידי קולומבוס'.¹⁶

כלומר, ניסוחיהם של ההיסטוריונים בבואם לחקור את גירוש ספרד – ניסוחים שנתפשו כהיסטוריה רשמית בזמנם – יכלו לשמש את הפובליציסטים שביקשו לתאר את ההתרחשויות בשנותיו הראשונות של הרייך השלישי. ואכן, כך היה.

השוואה לשם הבנה

על רקע הדיון בגורלם של מגורשי ספרד והאנוסים ובעקבות השימוש האינטנסיבי באירוע ההיסטורי כגורם לאומי מכונן, קל להבין מדוע שימש המינוח סביב הנושא כמטבע לשון רווחת; קישורו של הדימוי האינקוויזטורי לעלייתם של הנאצים לשלטון בשנת 1933 היה רק שאלה של זמן. אמנם, השימוש בדימוי זה אינו קשור באופן ישיר לאירועים בספרד וייתכן שהוא נשען על ההיסטוריה היהודית ברחבי אירופה, שכן אינקוויזיציה, פרעות וגירושים ננקטו בעוד ארצות. אולם דווקא נוכח הדיון המתמשך בהיסטוריה היהודית בספרד, ודווקא בשל העובדה שיהודים-גרמנים הם שטיפחו אותו, סביר מאוד שההתייחסות המיידית הייתה אכן לאינקוויזיציה הספרדית ולא לארצות אחרות. מכל מקום, בשנת 1933 פורסמו בעיתוני ארץ-ישראל מאמרים שכללו שימוש במונחים אינקוויזיציה וגירוש לשם הסבר מצבם של היהודים, אם כי לאו דווקא ברייך השלישי. בינואר 1933 התפרסם ביומון *הארץ* מכתב מרוסיה 'על אינקוויזיציה אדומה', שבו טטח המחבר את סיפורן של חקירות הטיהור בברית המועצות הסטליניסטית.¹⁷ אותו חודש נודע גם כי צירי הנציונל-

15. צבי גרץ, *זכרי ימי ישראל*, כרך חמישי: מגזרות השמר על היהודים בספרד עד יסוד מרכז חדש ליהדות באמסטרדם, יזרעאל, תל-אביב תרצ"ח, עמ' 91-92.

16. שמעון דובנוב, *זכרי ימי עם עולם*, כרך חמישי: סוף ימי הביניים, דביר, תל-אביב תשי"ח, עמ' 229.

17. 'על אינקוויזיציה אדומה', *הארץ*, 2 בינואר 1933, עמ' 2.

דמוקרטים בפרלמנט של ורשה דורשים לגרש את ארבעה מיליון היהודים מפולין, בטענה שהם גוזלים את פרנסתם של הפולנים ויוצרים בעיות כלכליות. כותרת המאמר 'גרשו את היהודים!' ותוכנו לא עסקו בהשוואה עם האירוע בחצי האי האיברי, אך הם הותירו תחושה כללית של חזרת ההיסטוריה על עצמה.¹⁸ למרבה האירוניה, באותו חודש עצמו פורסמה בעיתון כתבה קצרה על ניסיונות השיבה של היהודים לספרד.¹⁹

כשתפסו הנאצים את השלטון הלכה למעשה, גבר זרם הדימויים ההיסטוריים באורח משמעותי. ביום הבחירות הדמוקרטיות האחרונות בגרמניה, ב-5 במאס 1933, הובע חשש בשני היומונים, *דבר הארץ*, דווקא מפני שחזור אכזרי של ליל ברתולומיאוס הקדוש. כעבור ימים מעטים נמשלו האירועים בגרמניה הנאצית להיסטוריה של ימי הביניים, כאשר אל הדיווחים הכלליים על גירוש יהודים מגרמניה²⁰ נלוו גם השוואות היסטוריות. *דבר* הוכתרו האירועים בכותרת 'גרמניה בחשכת ימי הביניים'²¹ ואל תפישה זו הצטרפו גם כמה פובליציסטים: 'ימי הביניים, אם לא ימי ההונים, חזרו בכל מוראותיהם',²² הוסבר לקוראי *מאזנים* באביב 1933. בספטמבר 1935, עם פרסום חוקי נירנברג, דווח *דבר* – בהסתמך על ידיעות שפורסמו בעיתונות האנגלית – כי בגרמניה נחקקו 'חוקי ימי הביניים'.²³ *הפועל הצעיר* היו יותר ספציפיים והסבירו, כי 'זאת היא הפקעה של הרכוש היהודי, שכמותה אנו צריכים לבקש בתקופות האפלות של גירוש ספרד ופורטוגל'.²⁴ ואכן, במרבית המקרים ההשוואה ההיסטורית של האירועים הערכניים בגרמניה הייתה אל רעיונות אינקוויזטוריים בכלל ואל הגירוש מחצי האי האיברי בפרט. עיתון *דבר* דיווח על ידיעה שהגיעה מפראג, ולפיה ד"ר אלפרד אפל, ממנהיגי היהדות הגרמנית, מת מן העינויים שסבל מידי הנאצים. על פי הידיעה, שכותרתה 'בימי האינקוויזיציה ההיטלרית', יש עוד יהודים המעונים בבתי הסוהר.²⁵ *הארץ* דווח על 'האינקוויזיציה בגרמניה', אינקוויזיציה המתרחשת ב'בתים החומים' ושמשמעותה הכאה ועינויים של מתנגדי המשטר הנאצי.²⁶ המינוח 'אינקוויזיציה'

18. 'גרשו את היהודים! *הארץ*, 18 בינואר 1933, עמ' 1.
19. שלמה יצחקי, 'היהודים שבים לספרד', *הארץ*, 9 בינואר 1933, עמ' 2. בהקשר זה חשוב לזכור, שחוקי האינקוויזיציה בטלו בספרד רק בשנת 1834 וכי רק במחצית השנייה של המאה ה-19, לאחר התערבות של המלכה איסבל השנייה והצעתה לחוקק חוקה חדשה, נפתח פתח להחרי בארץ פולחן דתי שאינו נוצרי-קתולי. ראו: חיים אבני, *ספרד ויהודים בימי השואה והאמנסיפציה*, תל-אביב 1975, עמ' 13-29.
20. ראו למשל: 'יהודי גרמניה במצר', *הארץ*, 5 בפברואר 1933, עמ' 1; 'גירוש היהודים מחבל הרהינוס', *הארץ*, 24 במאס 1933, עמ' 1.
21. הכותרת התייחסה לדיווחים על פרעות בקניגסברג בוכום וברלין. ראו: *דבר*, 9 במאס 1933, עמ' 1.
22. חי, 'הספינסק הטבטוני', *מאזנים*, כ"ד בניסן תרצ"ג, עמ' 13.
23. 'חוקי ימי הביניים', *דבר*, 18 בספטמבר 1935, עמ' 1.
24. מלקט, 'לגורל יהודי גרמניה (ליקוטים מתוך העתונות)', *הפועל הצעיר*, 15 בנובמבר 1935, עמ' 10, ההדגשה במקור.
25. *דבר*, 14 במאס 1933, עמ' 1.
26. 'האינקוויזיציה בגרמניה', *הארץ*, 21 באפריל 1933, עמ' 2.

שימש את העורכים בדבר גם לצורך השאלה נוספת: בסוף אפריל 1933 הם ידעו לספר על 'אינקוויזיציה על ספרים בגרמניה', ופירוטו שהמדובר בפרסום 'רשימה שחורה של הספרים האסורים בהפצה ובקריאה לפי פקודת הממשלה'.²⁷ מעניין לשים לב, שאנשי העיתון לא בחרו במינוח הנוצרי המקובל 'אינדקס', אלא במלה הנישאת על כל לשון יהודית – אינקוויזיציה. אותה שעה היו גם מי שניסו לטעון כי אין באירועים האחרונים משום הפתעה, כפי ש'גם גירוש ספרד בשעתו לא היה במדה כזו מאורע פתאום, נחשול סופה, גזירה שאין לפניה אזהרה ואין לאחריה חנינה'.²⁸ ביולי 1933 לבשה ההשוואה הספרדית-הגרמנית פנים מעניינות במיוחד: מברק מלונדון לימד את סופרי הארץ, 'שהגירת יהודים גרמנים לספרד [של הרפובליקה השנייה], שאין כל הגבלות חלות עליה, הולכת וגדלה מיום ליום. אגודת עורכי-הדין, המועצה המדיצינית הכללית ובעלי התעשייה במאדריד כינסו אסיפות פומביות לאות מחאה על הגירת עורכי דין ורופאים מגרמניה לספרד'. הידיעה הוכתרה בכותרת האירונית 'מגלות אשכנז לגלות ספרד'.²⁹

הסיבות לבחירה בהסבר האירועים בגרמניה הנאצית באמצעות השוואה עם ספרד של שלהי המאה ה-15 ברורות למדי. ראשית, הגירוש נתפש כאירוע לאומי מכונן בזיכרון היהודי ונדרן פעם אחר פעם מאז ימי ההשכלה ולכל אורך המאה ה-19. כלומר, לפחות מאז שלהי המאה ה-18 נותר הגירוש חלק אינטגרלי מן ההגות היהודית ומתפישת היהודים – בעיקר יהודי אשכנז – את עצמם כקיבוץ מוכה שאמור למצוא מענה לרעות הרודפות אותו. שנית, חלק מן החקיקה הנאצית המודרנית הזכיר את דרכם של הספרדים והפורטוגלים לדחיקת רגליהם של היהודים. אומנם, מקובל להבחין בין שני האירועים בשל השוני בין תפישת העולם שהוגבלה לשנאת ישראל על רקע דתי בלבד, לבין ההרחבה האנטישמית לדחייה על רקע גזעי.³⁰ אבל חלק ממאפייני ההתנהגות של הכתר הספרדי והנהגת הרייך השלישי נתפשו כדומים במידה רבה. בשני המקרים הונע הרצון להוציא את היהודים מן החברה על ידי הטמיעה המוצלחת – המוצלחת מדי כנראה – של האחרונים; ההוצאה מן החברה החלה מדחייה ומביזוי דתי-גזעני ועברה לחקיקה מגבילה.³¹ כאן ושם נרדפו לא רק מי שחיו כיהודים בגלוי, אלא גם מי שביקשו להתבלבל ואפילו מי שהמירו את דתם. בגרמניה, כמו בספרד, הייתה בתחילה נכונות לאפשר ליהודים

27. דבר, 30 באפריל 1933, עמ' 1.

28. י"ש, 'אבל גרמניה, מאונס, י"א בניסן תרצ"ג, עמ' 2.

29. הארץ, ביולי 1933, עמ' 1.

30. לעניין בירור הסוגיה האנטישמית חשוב במיוחד מחקרו של אוריאל טל, שבחן את השאלה האם האנטישמיות הייתה תולדה של מסורת אנטי-יהודית רגילה ולפיכך לא הייתה אלא שינוי צורה של שנאת ישראל המסורתית, או שמא הייתה זו תגובה של חילון ומודרניזציה וההתנגדות הייתה למעשה לכל הבעה של מסורתיות עמוקה. ראו: אוריאל טל, 'יהדות ונצרות כרייך השני' (1870-1914): תהליכים היסטוריים בדרך לטוטאליטריות, מאגנס ויד ושם, ירושלים 1985 (1970), עמ' 175-234.

31. על המעבר לשימוש במינוחים גזעניים, ראו: אריה גראבוס, 'משנאת-ישראל 'תיאולוגית' לשנאת-ישראל 'גזעית': פולמוס האפיפור 'היהודי' במאה הי"ב, 'ציון, מ"ז, א (תשמ"ב), עמ' 17-1.

להיעקר מן הארץ בלא שיאונה להם כל רע.³² אולם הפרט שהעיתונות הארצישראלית, כמו גם מרבית יהודי גרמניה, לא היו ערים לו הוא הדמיון המפתיע בין החקיקה הספרדית – ולאחריה גם הפורטוגלית – לטוהר דמם של המועסקים בשירות המדינה, לבין החקיקה הגזענית שחוקקו הנאצים. בכל המקרים נבדק טוהרו של המועסק על רקע עברם של אבות אבותיו, והקתולים החדשים של חצי האי האיברי נדחו בדיוק כפי שסולקו ממשרותיהם גרמנים שנולדו כנוצרים להורים או לסבים מומרים.³³

היסטוריה כלהיט קופתי

סביר להניח, שהחזרה לעיסוק האינטנסיבי בגירוש ספרד ועצם היותו של האירוע טבוע לעומק בזיכרון ההיסטורי היהודי לא נעלמה גם מעיניו של מקס צוויג. אומנם, חייו בקהילת התיאטרון הברלינית חשפו אותו לסוגיה פחות מכפי שדשו בנושא אנשי היישוב. אולם, מועד חיבורו של המחזה 'האנוסים' מאשש את התחושה באשר להקשר שבמסגרתו פעל צוויג. ייתכן שגם הוא, כמו אחרים מבני דורו, חווה מעין *deja vu*, כאילו האירועים המתרחשים כעת חיה מוכרים לו מן העבר, והעבר היה הטרואמה היהודית המשמעותית הקודמת.³⁴ כך או כך, המחזה 'האנוסים' שנתחבר בשפה הגרמנית בפרוסניץ בשנת 1934 או 1935, ראה אור בלשון המקור ובלבוש עברי במקביל, בשנת 1935.³⁵ על פי עדותו של צוויג, העבודה על המחזה הסבה לו קשיים רבים, אך משסיים את הכתיבה חש – ותחושה זו ליוותה אותו גם בערוך ימיו – כי זוהי הדרמה העמוקה והרגישה ביותר שחיבר אי פעם.³⁶ חשוב לשים לב, כי אותה דרמה לא כללה השוואה כלשהי בין מצבם של האנוסים ההיסטוריים לבין זה של היהודים בני הזמן; השוואות כאלה היו פרי דמיונם של הקוראים והצופים. לקורא העברי הנוכחי, שענייני דיכוי ולאומיות אחרים טורדים את מנוחתו, עשוי המחזה להיראות לכל היותר כסיפור היסטורי מעניין; אולם היום, אין בו כדי לעורר אותה הזדהות עצומה שהייתה מנת חלקו בזמנו.

32. להשוואה בין גירוש ספרד לשואה, כולל אופן זכירתם, ראו: אליעזר שביד, 'גירוש ספרד והשואה', אלפיים, 3 (תשנ"א), עמ' 69–88.
33. להשוואה מקיפה בין החוקים השונים, ראו: Yosef Hayim Yerushalmi, *Assimilation and Racial Anti-Semitism: the Iberian and the German Models*, Leo Baeck Memorial Lecture, New York 1982.
34. השוואה אקדמית בין שני האירועים והנחה ששניהם מוליכים לתוצאות זהות פורסמה עוד בשלב המאוחר יחסית של שנת 1940, כאשר עוצמת רצונם של הנאצים ליישם את תורת הגזע שלהם הלכה והתבהרה. ראו: Cecil Roth, 'Marranos and Racial Antisemitism', *Jewish Social Studies*, II, 3 (July 1940), pp. 239-240.
35. מקס צוויג, 'האנוסים', תרגום מגרמנית אביגדור המאירי, הרפסה והעתקים של תיאטרון 'הבימה', 1938; Max Zweig, *Die Marranen: Schauspiel in 3 Akten*, Selbstverlag, Druck A.; 1938 Haase, Prag 1938.
36. צוויג, 'אוטוביוגרפיה', עמ' 135.

מייד לאחר הגירתו של צוויג לארץ-ישראל בשנת 1938, הוחלט בתיאטרון 'הבימה' להעלות את המחזה 'האנוסים'. שלא כמו המחזאי, שהיה אולי מרוחק מעט מן ההשוואות הרווחות בעיתונות היישוב בין ספרד לגרמניה, אנשי התיאטרון יכלו לחזות מראש שהתקבלות המחזה בקרב הציבור הארצישראלי תהיה טובה ואף למעלה מזה. מכל מקום, להפקה הם רתמו את הטובים שבכוחותיהם; את המחזה תרגם אביגדור המאירי, למלאכת הבימוי נבחר צבי פרידלנר, ועבודת ההלחנה הופקדה בידיו של פורדהאוס בן-ציסי. לצוות השחקנים שובצו כמה מבכירי הלהקה: שמעון פינקל גילם את דמותו של דון כריסטובל, יהושע ברטנוב היה דון אסטבן, רפאל קלצ'קין שיחק כדון גרסיה, אהרון מסקיני הציג את תומס טורקומאדה, חנה רובינא הייתה המלכה איסבל וברוך צ'מרנינסקי שיחק בתפקיד רב עדת האנוסים, יוסף גלנטי. ההשקעה בתרגום, בבימוי ובליהוק אכן הוכיחה את עצמה. יותר מ-35 אלף איש צפו בהצגה בעונתה הראשונה, כאשר ביישוב היהודי כולו התגוררו כ-400 אלף נפש. אך המפתח להצלחה היה טמון לא רק בצוות המוכשר אלא גם, ואולי אפילו בעיקר, בתחושות הלאומיות שעורר המחזה. יתר על כן, בכורת ההצגה הועלתה בדצמבר 1938, כמה שבועות לאחר אירועי ליל הבדולח בגרמניה.

למבקרי התיאטרון היה מובן מאליו, שבכתיבתו את המחזה עמדו עיניו של צוויג תפישות לאומיות, והן שהינחו אותו לבחור בדוגמה הספרדית כבסיס להשוואה עם מצבו של עם ישראל בשנות השלושים. א"ש יוריס, מבקר רב מוניטין, פרסם שני מאמרי ביקורת על ההצגה. מלכתחילה הבהיר לקוראיו, כי "רק לעתים רחוקות יזדמן משהו כל כך מזומן לאמן: תקופה היסטורית מורתחת, התנגשות של שלושה עולמות – נוצרים, מאורים ויהודים – על שטח המדינה האחת, טרגדיה לאומית גדולה המוצאת לה ביטוי באלפי טרגדיות של יחידים".³⁷ בראשון מבין המאמרים יוריס אכן הדגיש בעיקר את הקישור הכללי בין האירוע ההיסטורי לבין המציאות בת הזמן של אותם הימים, וטען ש"ניתן בנקל להשוות את יהדות גרמניה ליהודי ספרד. פה כמו שם היה זה 'תור הזהב', וכמו שם כן גם פה בא האסון כחתף ונוכחו לאחר זמן מה שההתבוללות אינה אלא אילוזיה של יהודי ולא-יהודי".³⁸ העניין ההיסטורי העמוק לא ערפל את חושי הביקורתיים של יוריס, שהבחין גם בדקויות האפיון של הדמויות וציין ש"יפה עשה המחבר שלא נשאר חד-צדדי ולא נתפס לצייר את היהודים ברים כיונים וזכאים כמלאכי השרת, ואת הלא יהודים שחורים כעורב וצמאידם כשדים משחת".³⁹ חלפו עוד שבועיים עד שיריס הבין, כנראה, כי הוא מחיל על המחזה עניינים שצוויג אולי ביכר להצניע, וכי ההשוואה הבוטתה כל כך למציאות עשויה לפגוע בדיון בטיבו של המחזה עצמו, שלא על רקע השיח המרכזי בן הזמן. אבל על אף שהפעם טיפל מאמרו באורח מקיף יותר גם בסוגיות בימוי ומשחק, עיקרו הוקדש לקו התפר שעליו הילך הבמאי – בין נאמנות לסיפור ההיסטורי לבין מתן רמזים להשוואה עם המצב הנוכחי. על כן גם כשניסה יוריס להתמקד בסוגיות תיאטרוניות יותר מאשר בלימוד הלקח ההיסטורי, הוא גלש שוב ושוב אל הפרשנות הלאומית:

37. א"ש יוריס, "אנוסים": להצגת הבכורה של "הבימה", דבר, 4 בינואר 1939.

38. שם.

39. שם.

ודאי שמכס צוייג השתדל שלא לתאר את התקופה ההיא ואת האנוסים מתוך ראייה חוזרת, שלא לעשות את המציאות שלנו – ואף שהיא טראגית – מעין 'נמשל' למשל ההיסטורי. הוא התאמץ להישאר בתחומי ההיסטוריה, ואף על פי שפה בוקע הרם של מאורעות ימינו אשר אירעו ליהדות הגרמנית, הרי נשאר הכל בגבולות התקופה, האישים ומעשיהם, הסגנון והאווירה כולה.⁴⁰

הקושי להתנתק מן ההשוואות ההיסטורית מובן מאליו. מעבר להיותו של הגירוש אירוע מכונן, על הבמה הועצמו כמה פרטים שאותם לא יכלו הצופים לפרש אלא גם כחלק מהוויית היומיום האירופית. הזיהוי מושג כבר במערכה הראשונה, כאשר המלכה איסבל צופה – וצופי התיאטרון איתה – בהצגה קטנה המספרת על "אדם שנטבל בשם הנוצרי סבסטיאן טרובאס. אבי אביר-זקנו היה יהודי, ולפני מאה שנים נתקבל בקהל עדת הנוצרים, תיכף תראו, איך סבסטיאן זה ובנו פדרו, שיפיעו לפנים, מקדשים את ליל השבת".⁴¹ במערכה השנייה מתברר כי ההצגה שראתה המלכה היא גם מציאות החיים בארץ שלטונה. גלנטי, הטוען שהמיר את דתו, נחשד כי הוא שומר בסתר על מצוות היהודים ומשיב למקטרגים, ממש כמו הדמות שבהצגה-בתוך-הצגה וגם כמו בני הזמן שטבילתם לא עמדה להם כנגד חוקי המשטר הנאצי: "לא מן היושר הוא אדונים נעלים, לפקוד את עוון אבותי ושגיאתם אם גם מוצאי מיהודים, תמיד הקשבתי לדברי הרשות הרוחנית והחילונית ועשיתי על פי מצוות הכנסייה הקטולית!"⁴² לקראת סוף המחזה, כאשר היהודים בסתר רוצים לערוך קבלת שבת מסורתית, מגיעה נקודת הרתיחה: גלנטי ניגש על כריסטובל ומתחנן בפניו להיזהר במעשיו מאחר ש"הסימן הצהוב על השער! חותמת המוות על הבית!", ונענה: "אינני מכיר חותמת כזאת".⁴³ בעונה הראשונה של ההפקה יכלו הצופים הארצישראלים לייחס ל"סימן הצהוב" רק משמעות היסטורית רחוקה ולא מן העבר הקרוב, שכן במאה ה-19 גווע השימוש באות הקלון; ההשוואות ההיסטוריות המודרניות היו תקפות רק מעונתה השנייה של ההצגה, מאחר שהנהגת הטלאי הצהוב בשטחי הכיבוש הגרמניים אירעה רק כשנה לאחר בכורת המחזה. לפי שעה, בעונה הראשונה, יכול היה אות הקלון להיות מזוהה עם הסימן המיוחד שיהודי גרמניה אולצו לספוג: באוגוסט 1938 הוטבעו בתעודותיהם השמות שרה וישראל, ולמען הסר ספק נוספה גם חותמת J, יהודי, על גבי הדרכונים.

אכן, נראה שהמבקרים בני התקופה לא יכלו להתעלם מן ההשוואה המתבקשת, וייחכן שהם חשו כי לנגד עיניהם מוצגת אספקלריה של ההתרחשויות בגרמניה הנאצית. אמנם, המבקרים היטיבו להבחין בהבדלים שבין שני סוגי הרדיפה ובדמיון שביניהם: "אז נעשה העול בשם הדת והיום בשם הלאומיות, טורקוומדה והיטלר שני בעלי דבוק, שתי אמונות מבוססות על האירציונאלי".⁴⁴ חלק מן המבקרים סברו, כי

40. א"ש יוריס, 'האנוסים', דבר, 16 בינואר 1939.

41. מקס צוויג, האנוסים, ספר הבמאי, עמ' 14. עותק של המחזה מצוי בארכיון הישראלי לתיאטרון, אוניברסיטת תל-אביב, תיק 1.5.6.

42. שם, עמ' 28.

43. שם, עמ' 60.

44. אמיל פוררשטיין, 'תיאטרוננו בעונה זו: 'אנוסים', גזית, ה'ד', אייר-תמוז תרצ"ט, עמ' 54.

היכרותו האישית של צוויג עם המסגרת שדחתה מעליה יהודים – גם אם מניעיה אינם זהים לאלה שהביאו לגירוש ספרד – השכיחה את כושרו להתמודד עם הנושא ההיסטורי, אם כי דווקא דמויותיהם של בני שיחו האירופים הן שעוצבו באופן השלם יותר: "בקרב 'האנוסים' מרצון שביהדות אירופה בימינו ישב המחבר; לפיכך דמויותיהם של דון כריסטובל ודון איזידורו שלמות ביותר. את העם שכתוכו ישב הכיר יותר משהכיר את אחיו בני עמו; לכן כה ברורות דמויות הגבורים שלא מישראל".⁴⁵

אבל ביסודו של דבר, הנקודה שהודגשה באורח בולט במרבית הביקורות הייתה דווקא ההקשר היהודי והמחיר שגובה השמירה על היהדות. שיאו של המחזה, הדלקת נרות השבת על ידי האנוסים ואמירת הברכות הדתיות, מעשים שבימים כתיקונם היו עשויים להתפרש ביישוב כמסורתיות העלולה לשבש את גיבוש הלאומיות העברית החדשה, התקבלו על רקע אירועי השעה כחלק מאותו גיבוש לאומי. במובן זה, כל המחוות הדתיות שבהצגה הובנו כסמלים לאומיים העומדים בבסיס יצירת הלאום המודרני. בעיתון *העולם*, שהופץ בקהילות היהודיות באירופה, ארצות הברית וארץ-ישראל, הודגש במיוחד העיסוק במשמעותו של הלאום אז ועתה; תיאטרון 'הבימה' זכה לשבחים על העשייה הרוחנית למען האחים הסובלים בגולה:

דווקא במחזה מימים קדומים שילמה מס לאחת האקטואליות הבערות ביותר שכדורנו, אימת הגרזן שהונף על גזענו בדרך זה. הטרגדיה הגדולה של האנוסים על כל הוד האימים שבה מועזת את נימי הלב הישראלי בכל עת וזמן, אך שבעתיים ושבע היא מרעישה את לבנו כיום הוזה, כאשר גלגל ההיסטוריה כאלו חזר על עקבו, ומעשי בלהות של ימים מקדם הפכו ידיעות הזועקות אלינו שעה שעה מעל עמודי הטלגרף.⁴⁶

מקס ברוד, הדרמטורג של 'הבימה' שהיה דמות מפתח בהפקת המחזה להצגה, הרגיש גם הוא את הקשר הלאומי-טראגי של היהודים בכותבו: "אנוסים" למקס צוויג הנו מחזה לאומי במיטב מובנה של ההגדרה ותכנה, ורק כפשע בינו לבין הטרגדיה".⁴⁷

כידוע, אותן ידיעות זועקות זכו להד פוליטי יהודי-בינלאומי שלא הגיע לכלל מימוש משמעותי של התנגדות לנאצים. עיקרה של הפעילות האנטינאצית הממשית ביישוב היהודי בארץ-ישראל התמצה דווקא למישור התרבותי: ספריהם של אוהדי הנאצים לא תורגמו לעברית ותחתם התהווה מפעל תרגום מרשים של ספרים שחיברו יהודים בלשונות זרות או של גרמנים שנתפשו כנאטינאצים, דוגמת תומס מאן;⁴⁸ מוסיקה שחיבר ריכארד ואגנר, מושא הערצתו של היטלר, הוחרמה להשמעה ביישוב כמה ימים לאחר ליל הבדולח,⁴⁹ ובתיאטרון זכו להצלחה עוד מחזות ששיקפו בדרך

45. מ' אחייסוף, 'על במות: "האנוסים" ב"הבימה", במעלה 13 בינואר 1939, עמ' 5.

46. מ' עין-רואי, "האנוסים" ב"הבימה", *העולם*, 12 בינואר 1939.

47. מ.ב., "האנוסים" בהצגת "הבימה", *כמה*, ד', ב' (ניסן תרצ"ט), עמ' 5.

48. לירון מקיף בנושא, ראו: נעמה שפי, *גרמנית בעברית: תרגומים מגרמנית ביישוב העברי 1882-1948*, ירושלים, 1998.

49. נעמה שפי, 'אמנות בצל הפוליטיקה: ריכארד ואגנר וישראל', *גשר* תרפ"ט, עמ' 62-72.

זו או אחרת את אירועי התקופה. במישור המדיני לא ננקטה פעולה רצינית להצלת היהודים שעל מר גורלם קוננו המבקרים והפובליציסטים.⁵⁰ ייתכן שגם את הרפיץ המדיני אפשר להבין על רקע התפישות הרווחות שהובעו במדורי הביקורת. השוואות אחד לאחד של ההיסטוריה היהודית בספרד והמציאות בת הזמן בגרמניה הנאצית ערפלו את אופק המחשבה ואת הרעיון שלבעיה היהודית בגרמניה – ואחר-כך באירופה כולה – עלול להימצא פתרון קיצוני יותר. אם היה מי שעוד פקפק בקבילות ההשוואה בין אז ועתה, בא אמיל פוירשטיין והסביר בירחון התיאטרון *כמה*: "גרשו את היהודים מספרד בשנת 1492 כמו שגרשו אותם מגרמניה בשנת 1938 [...] אז היו שלשה נמלים שפתוחים היו לפליטת היהודים: ליסבון, אופורטו, סטובאל. היום? המבורג, טריאסט, שרבורג".⁵¹ השוואה מאותו סוג פורסמה גם בביקורת על הצגת 'האנוסים' שנידפסה בכתב העת *Palestine Review*:

ההקבלה בין גירוש ספרד בזמנו לבין גרמניה בתזמנו וייחסה ליהודים מודגשת מאוד. על אף העובדה שזמן ההתרחשות בהצגה הוא המאה ה-15, הפעילות והטיעונים של היהודים ומהרסיהם כאחד יכולים להיות ממוקמים בחצי תריסר מדינות אירופיות.⁵²

אולם, המחזה התפרש על ידי המבקרים לא רק על רקע ההתרחשויות בגרמניה, אלא גם בהקשר יהודי רחב יותר. פרשת האנוסים וגירוש ספרד הובנו גם כסמל לתפישת עולם שלמה, ציונית, שבמרכזה רצון לפתור את בעיית היהודים בכל קצוות תבל על דרך החיוב ולא על דרך ההרג. על כן היו מי שהלקח ההיסטורי – שאולי התחדד עוד בעקבות הצפייה בהתרחשות התיאטרון – הוליך אותם למסקנה שהצרת צעדיהם של היהודים התרחשה ותמשיך להתרחש בכל אשר יפנו ברחבי אירופה, ומכאן מובן מאליו שיש לנטוש את הגולה ולהתארגן מחדש כלאום בארץ המובטחת:

אך האם רק יהדות גרמניה אנוסה היא? ויהדות רוסיה, זו האסורה בלימוד שפתה ותרבותה וספרה-הספרים שלה, האסורה להעלות את שם ציון על דל שפתיה? לא, לא יחדל החומר ההיסטורי להיות אקטואלי בשבילנו בשום ארץ ובשום דור – כל עוד העם נמצא בגולה.⁵³

תחושת היגון על גורלם הקשה של יהודי אירופה עלתה מכל הביקורות. בכולן הואר צידו האפל והכואב של הקיום היהודי, לא רק בהווה בגרמניה ובעבר בספרד, אלא בכלל, כהוויית חיים. "לא פעם העירו כי ספר דברי הימים של גרץ יכול להשביע את הרעבון הגדול ביותר לדראמות וטראגדיות ויש בו כדי להעסיק את כל הסופרים שיש

50. ראו דיונים מקיפים בנושא אצל חוה אשכולי (וגמן), אלם: מפא"י לנוכח השואה, 1938-1942, ירושלים תשנ"ד; יחיעם ויץ, מודעות וחוסר אונים: מפא"י לנוכח השואה, 1943-1945, ירושלים תשנ"ד; דינה פורת, הנהגה במילכוד: הישוב נוכח השואה 1942-1945, תל-אביב 1986.

51. אמיל פוירשטיין, 'על מחזה "האנוסים" למכס צויג', *כמה*, ד', (טבת תרצ"ט), עמ' 52.

52. Ida B. Davidowitz, 'The Marranos by Habima', *Palestine Review*, 13 January 1939, pp. 622-623. ["The Parallel between the Spanish persecution of that period and that of the present-day Germany and her treatment of the Jews in very pointed. Despite the fact that the time of the play is the fifteenth century the action and the arguments both of the Jews and their destroyers might be laid in any one of half-a-dozen European countries"].

53. מ' אחי-יוסף, 'על במות: "האנוסים" ב"הבימה"', *כמעלה*, 13 בינואר 1939, עמ' 5.

ברצונם לכתוב בשביל הבמה", הסביר מבקר התיאטרון של הארץ, ש' גורליק.⁵⁴ אנשי תיאטרון אחרים דווקא מצאו ניחומים בכך שאין זו הפעם הראשונה שהגויים צרים על היהודים. אמיל פוירשטיין פתח את מאמרו על 'האנוסים' במשפט: "יש בשאיפה זו משום נוחם – למצוא לאלה הימים שלנו זכר פארילי בעבר".⁵⁵ העבר הספרדי המשיך להעסיק את אנשי היישוב גם בשנים הבאות, ובשנת 1940 פרסם אשר ברש את סיפורו 'הנשאר בטולדה', שתיאר את החלטתו של דון אברהם סניור שלא להיכנע ללחץ הספרדי ולהתנצר, אלא לצאת מן הארץ.⁵⁶

מעבר להשוואות בין העבר להווה ומעבר לצער האמיתי על גורלו המר של העם היהודי במשך דורות ארוכים, הקדישו המבקרים תשומת לב מיוחדת לצוות השחקנים המכובד, שמשחקו סחט סופרלטיביים כמו הופעה מלאת 'הוד ויפעה', עיצוב דמות ב'שלמותה', וחנה רובינא, כוכבת הלהקה קצרה שבחים מיוחדים על ש"בתמונה זו האחת היא מתרוממת לשיאי-הרים ומושפלת עד דכא".⁵⁷ היו מי שהוסיפו לביקורת קביעות סוחפות כמו "מן הצד החיצון הייתה זו אחת ההצגות המפוארות ביותר של 'הבימה'".⁵⁸ את שורת הביקורות המהללות את ההצגה סיכם באופן המלא והמלטף ביותר הדרמטורג של תיאטרון 'הבימה', מקס ברוד: "בדרכה של 'הבימה' להיות תיאטרון לאומי-אוניברסלי הייתה הצגת 'אנוסים' תחנה חשובה. כאן נמצא חידיון בעל מעוף והיקף וכל ההצגה הייתה הישג אמנותי חשוב מצד המשחקים, הרזיסור והצייר".⁵⁹

הרושם הכביר שעורר המחזה היה, אומנם, בחזקת קבלת פנים חמה ונעימה למחבר המחזה, מקס צוויג, אבל האהדה הגדולה לא האריכה ימים. אכן, צוויג המשיך לכתוב בשבתו בתל-אביב ואחר-כך בירושלים, קשריו הטובים עם מקס ברוד נשמרו, והוא נותר קשור למילייה התיאטרוני בארץ. אך הוא מעולם לא הצליח לחזור על הצלחתו הראשונית בארץ, וגם בזירה הבינלאומית כשל להבקיע את דרכו למרכז העשייה התיאטרונית, למקום שפעל בו לפני עליית הנאצים לשלטון. כשלוש שנים לאחר שהביקורות גמרו את ההלל על ההפקה הראשונה של מחזה מפרי עטו נחל צוויג כישלון חרוץ, כאשר תיאטרון 'הבימה' העלה את מחזהו 'שני עולמות', פרי עטו. מבקר התיאטרון של 'הפועל הצעיר', נ' גרינבלאט, הסביר כי "למחזה 'שני עולמות' יש בלי ספק ערך ספרותי, אבל אין הוא מתרומם מעל לבינוניות".⁶⁰

54. ש' גורליק, תיאטרון: 'האנוסים' מאת מקס צוויג, הארץ, 30 בדצמבר 1938.

55. אמיל פוירשטיין, 'על מחזה "האנוסים" למכס צוויג, כמה, ד', א' (סבת תרצ"ט), עמ' 52.

56. אשר ברש, הנשאר בטולדה, מסדה, תל-אביב תשי"ג (ראה אור בשנת 1940 בכתב העת שיח העתים).

57. כל האיזכורים לקוחים מביקורתו של מ' אחייוסף, 'על במות: "האנוסים" ב"הבימה"', במעלה, 13 בינואר 1939, עמ' 5.

58. ש' גורליק, תיאטרון: 'האנוסים' מאת מקס צוויג, הארץ, 30 בדצמבר 1938.

59. מ.ב., "האנוסים" בהצגת "הבימה", כמה, ד', ב' (ניסן תרצ"ט), עמ' 10.

60. נ' גרינבלאט, 'במות: "שני עולמות" ב"הבימה"', הפועל הצעיר, 29 בינואר 1942, עמ' 8.

יחס חם להיסטוריה

ייתכן שחלק מההתקבלות הפושרת של המחזה הייתה כרוכה בהעדפות של צופי התיאטרון בני הזמן. אומנם, התיאטראות הציגו להיטים מסוגים שונים, אך במקרים לא מעטים זכו מחזות היסטוריים במנה גדושה יחסית של הערכה והנאה. עוד שתי הצגות כאלה, הראויות להארה מיוחדת, הן 'היהודי זיס' מאת ליאון פויכטוואנגר ו'פרופסור מנהיים' שחיבר האנס שייר. המחזה 'היהודי זיס', שהופק בראשית עונת 1933/4 והוצג קרוב ל-90 פעמים, התקבל באורח דומה לזה של 'האנוסים'.⁶¹ מערכת יחסי הגומלין בין יהודים לגויים היא שעמדה במרכז הביקורות בחודשים שבהם הוכיחו הנאצים קבל עם ועולם, כי בכוונתם לממש הלכה למעשה את הרעיונות שהביע מנהיגם אדולף היטלר בספרו מאבק ואת ההצעות שהעלו ברייכסטאג עוד בשנים שבהן היו מפלגה קיקיונית וקוריוזית. אמנם, מרבית המבקרים התייחסו גם לחידוש טכני שהוצג לראשונה – שתי כמות מסתובבות המדמות את הפעילות המקבילה של יהודים ולא-יהודים. אבל כולם פנו גם לפרשנות האידיאולוגית ברוח הזמן. א"ש יוריס מיצה את הדברים לכדי משפט הארה אחד: "לפנינו בפעם הראשונה מחזה המשקף את ההתאבקות בין שני עולמות, בין העולם היהודי לבין העולם שאינו יהודי".⁶²

'פרופסור מנהיים', מחזה שהוצג כשנה מאוחר יותר, בתחילת העונה 1934/5, התקבל אף הוא על רקע אירועי השעה, אך תוכנו משך לפרשנות זו יותר מן המחזות ההיסטוריים: 'פרופסור מנהיים' הוא מחזה בעל אופי תיעודי ובמרכזו עלילה בדיונית שהייתה עשויה להתרחש למעשה בימי שלטונם הראשונים של הנאצים. את המחזה חיבר פרידריך וולף, יהודי גרמני בעל תפישות קומוניסטיות שנאלץ להסתתר תחת שם העט האנס שייר. המחזה, שהוצג אותה עת גם בתיאטראות אירופים ואמריקנים, הוסרט בשם 'פרופסור מאמליק' וקצר הצלחה. המחזה המקורי עוסק בהתפוררות הליברלים הגרמני ובהססת ההערכה העממית הגרמנית מאישיותו של הקיסר הזקן והתשובה הינדנבורג לאישיותו הסוחפת של הקאנצלר החדש היטלר. בהפקה של 'הבימה' – שהועלתה קרוב ל-70 פעמים – הודגשה מאוד הדמות שדרכה הוסברה אותה התפוררות, רופא יהודי המאבד את חוג מכריו ולקוחותיו על רקע האנטישמיות הגוברת בגרמניה. ההתקבלות באמצעות הביקורות הייתה בהתאם. בירחון התיאטרון כמה הוסבר לקוראים תוכן המחזה: "מנהיים, הרופא המפורסם מפוטר בחרפה, מגדפים אותו בקריאות 'יהודי', בתו נושאת על הגב טלאי צהוב. האידיאל שלו, הריפובליקה הגרמנית של צדק

61. מעניין לשים לב שפויכטוואנגר נותר שבוי בהשוואה בין האירועים בספר של המאה ה-15 לבין ההתרחשויות בגרמניה הנאצית גם שנים לאחר שהתבררו ההבדלים התהומיים ביניהם, כאשר פרסם בשנת 1955 את ספרו *Spanische Ballade* (ובגרסתו העברית: *בלדה ספרדית*, תרגמה עדנה קורנפלו, מרחביה 1957).

62. א"ש יוריס, "היהודי זיס" בהצגת "הבימה", כמה, חשוון תרצ"ד, עמ' ל"ב-ל"ה. דוגמאות נוספות ברוח זו נמצאו בעוד ביקורות: "כל הטריגייה האיממה של היהודי הנצחי בין הגויים, ולא דווקא בתקופה זו או אחרת, במקום פלוני או אלמוני, אלא במרוצת כל הזמנים והדורות חושפת במלוא תהומיותה". ש' אביהדה, 'היהודי זיס', הפועל הצעיר, 4 באוגוסט 1933, עמ' 14.

ודמוקרטיה, נהרס".⁶³ הטלאי הצהוב לא התייחס, כמובן, אל המציאות הנציונל-סוציאליסטית, שכן כאמור בשלב זה עדיין לא הונהג מחדש אות הקלון הימני-בניימי. ואילו המבקר של כתב העת כלנוע שאל שאלה רטורית: "כלום יכול הצופה בימינו להיות אדיש לנושא כגון היטלריזם והטרגרדיה של היהדות הגרמנית? והצופה משוכנע עוד בטרם הורם המסך. הנושא עצמו מביא לידי התרגשות".⁶⁴ ובהפועל הצעיר נאמרו הדברים באורח ישיר עוד יותר: "עדיין החומר המשמש יסוד ורקע ויצירה דרמטית זו בבחינת פרוטוקול, או צירופי תעודות מחרידות שקראנו אותן בעיתונות, ואשר שמענו עליהן מפי אנשים חיים המתהלכים בינינו כיום, ושמבשרם ונפשם חזו זאת".

דמיון מעורר הזדהות

את הצלחתו הכבירה של 'האנוסים' יש להבין, אם כן, על רקע אירועי השעה יותר מאשר על רקע הסיפור ההיסטורי כשלעצמו, או על רקע טיב יוצא דופן של המחזה. נראה כי השימוש הבלתי פוסק בגירוש מחצי האי האיברי כאירוע מכונן בחיי האומה היהודית, אירוע שקורותיו נישאו על שפתי מלומדים יהודיים מאז ימי ההשכלה, הוא שעודד את הגישה האוהדת והייחס המזדהה כלפי ההצגה. אולם, ברור שלא הסיפור ההיסטורי החשוב הוא שעמד בבסיס ההערכה הרבה שהובעה בייחס למחזה ולהפקתו, אלא דווקא האפשרות להשוות בין התוצאה ההיסטורית בספרד לבין העתיד המדיני בגרמניה היא שהגבירה את תחושת ההזדהות של הצופים. והראיה – מחזות היסטוריים אחרים התקבלו באורח פושר, כל עוד לא היה בהם יסוד להשוואה עם אירועי הזמן. כזה היה גורלם של 'בת יפתח' ו'איגרת אוריה', ואפילו של 'דוד הראובני', שקורותיו לא דמו להתרחשויות בנות הזמן באירופה. אבל מחזה היסטורי דוגמת 'היהודי זיס', המתרחש במאה ה-18, התקבל בחום בגלל האפשרות להשליך את המסופר בו על אירועי השעה.

הדוגמאות שפרשנותן אינה ברורה לחלוטין הן אלה של מחזות דוגמת 'פרופסור מנהיים' ו'שני עולמות'. שניהם תיארו את התרסקות הקודים המוסריים המוכרים ואת הפגיעה בצלם אנוש של אנשים שנחשבו למכובדים. המחזה האחד התקבל באהדה רבה והאחר נדחה, אולי בשל טיב הכתיבה השונה שלהם, אם כי סביר יותר שהרקע לשינוי בגישה היה אחר: ההתעמתות עם 'פרופסור מנהיים' אירעה בשנים הראשונות לשלטונם של הנאצים, ו'שני עולמות' הוצג כאשר לא היה כל ספק באשר למשמעותו הקטלנית של משטרם לגורמות המקובלות. ייתכן, שבשנת 1941 אנשי היישוב כבר לא היו מסוגלים להתמודד עם אמיתות ממין זה שהוטחו בפניהם. יכול להיות, ש'האנוסים' היה בבחינת ניסיון אחרון לעסוק בנושא הכואב באורח ישיר. אחרי ספטמבר 1939 הפך כל דיון השוואתי למשאלת לב, שעה שתיאוריות כבר לא יכלו להציל איש.

63. גרמן, 'פרופסור מנהיים, רשמים מליל תורה', במה, אב תרצ"ד, עמ' 37.

64. 'פרופסור מנהיים ב"הבימה"', כלנוע, 27 בספטמבר 1934.

